

СИЛА ПРАВА VS. ПРАВО СИЛИ: ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ ДЕРЖАВ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

У статті наголошено на надзвичайному значенні принципу територіальної цілісності держав для сучасного міжнародного правопорядку. Виділено основні недоліки сучасного міжнародного співтовариства, що проявляються у його неспроможності гарантувати територіальну цілісність держав. Висвітлено внутрішні та зовнішні загрози територіальної цілісності держав. Встановлено, що сьогодні принцип самовизначення має реалізуватися через утвердження демократії з дотриманням принципу територіальної цілісності, а не через поділ територій існуючих держав та створення нових національних держав.

Ключові слова: територіальна цілісність, самовизначення народів, міжнародне співтовариство, Пакт Ліги Націй, Статут ООН.

Алямкін Р. В. Сила права vs. права сили: територіальна цілісність держав в сучасному світі.

В статті отмечено чрезвычайное значение принципа территориальной целостности государств для современного международного правопорядка. Выделены основные недостатки современного международного сообщества, которые проявляются в его неспособности гарантировать территориальную целостность государств. Освещены внутренние и внешние угрозы территориальной целостности государств. Установлено, что сегодня принцип самоопределения должен реализоваться через утверждение демократии с соблюдением принципа территориальной целостности, а не через разделение территорий существующих государств и создания новых национальных государств.

Ключевые слова: территориальная целостность, самоопределение народов, международное сообщество, Пакт Лиги Наций, Устав ООН.

Alamkin R. V. The Power of Law vs. Law of Power: Territorial Integrity of States in a Contemporary World.

The article highlights the paramount importance of the principle of territorial integrity for contemporary international legal order. The main disadvantages of the modern international community, which appear in its failure to guarantee the territorial integrity of states, were identified. The internal and external threats to the territorial integrity of states were highlighted. It was also found that the principle of self-determination should be realized through the promotion of democracy with respect to the principle of territorial integrity but not through the division of the territory of existing states and the creation of new nation states.

Keywords: Territorial Integrity, Self-Determination of Peoples, the International Community, the Covenant of the League of Nations, the UN Charter.

Подібно до того, як право на життя є найбільш фундаментальним правом людини, без якого сьогодні неможливо уявити сучасної демократичної держави, так і територіальна цілісність є найбільш фундаментальним принципом міжнародного права, без якого видається неможливим існування міжнародної спільноти держав та збереження міжнародного миру. З урахуванням того, що територія є основою існування держави, принцип територіальної цілісності став наріжним каменем сучасного міжнародного права.

Водночас протягом останніх десятиліть дієвість принципу територіальної цілісності була суттєво послаблена цілою низкою факторів, серед яких: посилення тенденцій до дезінтеграції держав внаслідок реалізації права народів на самовизначення; відродження доктрин, які здавалося б мали залишитися у минулому, зокрема, доктрини гуманітарної інтервенції; здійсненням зовнішніх військових інтервенцій, що завдали значного удару по концепції територіального суверенітету. Крім того, інститут держави було суттєво послаблено процесами глобалізації, які в окремих випадках призводили до руйнування зв'язків між державою і народом, внаслідок чого проявлялися тенденції до етнонаціоналізму та радикалізації націоналістичних рухів. У цьому контексті набуває актуальності проведення усестороннього і глибокого переосмислення принципу територіальної цілісності.

Питання про сутність та значення принципу територіальної цілісності неодноразово розглядалося як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Теоретичним підґрунтям для представленої статті стали роботи І. І. Лукашука, Г. І. Тункіна, Р. А. Каламкар'яна, К. А. Бекашева, Л. Д. Тимченко, М. Шоу, М. Андерса, Е. Мілано, С. Елдена та інших. Водночас лише окремі автори досліджували питання про

дієвість міжнародно-правових механізмів забезпечення територіальної цілісності, зокрема, на увагу заслуговують роботи О. Абдельхаміда Т. Цимбрівського, А. Кассезе, Дж. Кастеліно, М. Мура, В. Прескота та інших.

Автор поставив собі за мету розкрити значення принципу територіальної цілісності як однієї з основоположних концепцій міжнародного права, а також вказати на недоліки міжнародно-правових механізмів забезпечення дотримання принципу територіальної цілісності.

Територія є фундаментальною концепцією міжнародного права. На основі принципу територіальної цілісності формується вся система міжнародного права. На думку М. Губера, територіальний суверенітет є відправною точкою для вирішення більшості питань, що стосуються міжнародних відносин. Так само М. Шоу дотримується позиції, що «Концепція територіального суверенітету безпосередньо пов'язана з природою влади, яку здійснює держава на своїй території. У міжнародному праві ідеї території і суверенітету є нерозривно пов'язаними, оскільки територія є географічним простором стосовно якого суверенітет або суверенні права можуть бути реалізовані. Територіальний суверенітет проявляється як права і повноваження, що зосереджені на певній території. Територіальний суверенітет став основою для сучасного міжнародного права» [1]. Фактично, територіальний суверенітет є юридичною сентенцією, що позначає явище територіальності, правовий прояв якої дав поштовх до формування принципу територіальної цілісності. Сутність принципу територіальної цілісності тісно пов'язана з державою як юридичним утворенням, основною метою якого є забезпечення свого постійного існування на певній території, кордони якої були визначені відповідно до міжнародного права.

Міжнародна практика декількох останніх десятиліть вказує на те, що сучасне міжнародне право є малоефективним засобом протидії загрозам територіальної цілісності. Свідченням цього може бути розпад Радянського Союзу та Югославії, проголошення незалежності Косово, Абхазії та Південної Осетії, а також *de facto* відділення Криму від України. Фактично сьогодні міжнародне право не може запропонувати будь-яких дійсно дієвих механізмів захисту територіальної цілісності.

Одна з основних причин неефективності міжнародного права пов'язана з його децентралізованим характером та примітивною природою. Зазначені особливості чітко проявляється, якщо порівняти міжнародне право з внутрішньодержавним правом. Держави створюють органи, уповноважені приймати загальнообов'язкові норми, забезпечувати їх виконання та притягати до відповідальності за їх порушення. Таким чином, забезпечується законність і правопорядок. Своєю чергою, міжнародне співтовариство з огляду на *sui generis* природу своїх членів, не створило органів, що були б наділені подібними повноваженнями.

Незважаючи на існування цілої мережі міжнародних організацій, вони не виконують функції публічної влади у міжнародних відносинах. Однак, нормальне функціонування будь-якого суспільства потребує наділення певних суб'єктів принаймні мінімальним обсягом публічно-владними повноваженнями.

Відповідно до принципу суверенної рівності, *de jure* влада у міжнародних відносин належить кожній окремій державі, *de facto* вона має олігопольний характер і належить найсильнішим державам світу. Саме такий двоякий характер поставив міжнародну систему у залежність від балансу сил між державами.

Якщо провести паралелі між державою, як формою організації суспільства людей, та міжнародним співтовариством, як формою організацією спільноти держав, то найбільший недолік міжнародного співтовариства проявляється в тому, що міжнародне співтовариство, на відміну від держави, не забезпечує безпеки держав. *Raison d'être* будь-якої держави є забезпечення захисту своїх громадян, а монополія держави на застосування сили не має жодного іншого обґрунтування, окрім обов'язку держави захищати кожного члена свого суспільства.

Таким чином, найбільшим «лицемірством» Вестфальської системи міжнародних відносин було з одного боку проголошення суверенної рівності держав, а з іншого утвердження того, що єдиною гарантією існування держави є сила, навіть незважаючи на її нерівномірний розподіл на міжнародній арені. Отже, міжнародне співтовариство не може гарантувати територіальну цілісність кожної держави та її право на існування. Відповідно збереження своєї території завжди було і досі лишається основною проблемою держав.

Загрози територіальної цілісності можна умовно поділити на внутрішні та зовнішні. Слід зазначити, що внутрішні проблеми вкарбовані у генеалогії кожної окремої держави та пов'язані з етнічним складом населення. Історично держави формувалися з різних етнічних груп, що загрожувало появою міжетнічних конфліктів і відповідно розпадом держави. Держави розпадалися, передусім, коли

виявлялися неспроможними переконати населення, що їх основною метою є забезпечення безпеки та добробуту кожного.

Наприкінці вісімнадцятого століття ідеї французької революції щодо утвердження народного суверенітету та створення національних держав заклали філософські підвалини дезінтеграції європейських імперій. Їх потенціал до саморуйнування посилювався із загостренням етнічних конфліктів, що майже систематично виникали через прагнення окремих етнічних груп створити свої національні держави і доволі часто руйнували держави, що виникли саме завдяки реалізації таких прагнень. Більше того, цей потенціал використовувався наймогутнішими державами для розширення сфер свого впливу, знищення конкуруючих імперій та створення на їх території нових політичних утворень. Потенціал до дезінтеграції лежав в основі надзвичайних зрушень, що відбувалися на політичній карті Європи протягом майже двох століть і проявлялися з одного боку як розпад великих багатоетнічних, багатомовних, і часто багатоконфесійних імперій, а з іншого як поява нових національних держав [2]. Доволі показовим у цьому контексті є значне зростання кількості незалежних держав з 23-х у 1826 році до 193-х у 2014 році.

Формально право на самовизначення було закріплене лише після Першої світової війни у контексті створення режимів захисту національних меншин, заснованих відповідно до мирних договорів, а також у контексті системи мандатів заснованої у той самий час. Принцип самовизначення вперше було закріплено у частині другій статті 1 і статті 55 Статуту ООН як один з принципів розвитку дружніх відносин між державами. У наступних документах, принцип було визначено як право всіх народів «вільно обирати свій політичний статус і вільно досягати економічного і культурного розвитку» [3]. Значення принципу самовизначення зросло настільки, що він став однією з ключових політичних і правових концепцій сучасного міжнародного права.

Окреслена криза територіального суверенітету та тенденція міжнародного співтовариства до подальшої фрагментації, пов'язана із недовірою до принципу територіальної цілісності, обумовлює необхідність створення нової парадигми, відповідно до якої принцип самовизначення може бути реалізований лише за умови збереження територіальної цілісності держав через розвиток та утвердження демократії. Подібний підхід до розуміння права на самовизначення за умови утвердження демократії дозволяє забезпечити безпеку територіальної цілісності від внутрішніх загроз.

Стосовно зовнішніх загроз, слід зазначити, що вони безпосередньо пов'язані з самим фактом існування держави. Держава як владний інститут має свою динаміку, що проявляється у прагненні поширити свій вплив на якомога більшу територію, навіть якщо це пов'язано з порушенням правових норм та анексією територій інших держав.

З часу свого виникнення основною зовнішньою загрозою держав були загарбницькі війни, що призводили або ж до анексії частини їх територій або до їх розпаду. Класичне міжнародне право не забороняло загарбницьких війн, а територіальні зміни через застосування сили визнавалися законними. Тривалий час право на завоювання та анексію територій було легітимним [4].

Ініціатором встановлення заборони територіальних змін через застосування сили був Вудро Вільсон, який у своїх «Чотирнадцяти пунктах» наголошував на необхідності укладення «міжнародних пактів, що закріпили б взаємні гарантії політичної незалежності і територіальної цілісності як великих, так і малих держав» [5]. Водночас першою спробою заборонити анексію та створити ефективний механізм гарантування територіальної цілісності стало ухвалення Статуту Ліги Націй, відповідно до статті 10 якого: «Члени Ліги зобов'язані поважати та охороняти від будь-якого зовнішнього вторгнення територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність всіх членів Ліги. У разі нападу, загрози або небезпеки нападу, Рада визначає заходи забезпечення виконання цього зобов'язання» [6, с. 7 – 15]. Однак, міжнародне співтовариство виявилось неспроможним виконати це положення. Водночас його закріплення мало й позитивний вплив, оскільки сприяло утвердженню практики невизнання територіальних змін, що відбулися внаслідок застосування сили, що своєю чергою, позначило найбільший прогрес міжнародного права у сфері захисту територіальної цілісності.

Надзвичайний інтерес викликає той факт, що положення статті 10 Пакти Ліги Націй не було відображено у Статуті ООН, положення якого містять лише загальну заборону застосування сили проти територіальної цілісності. Звісно Статут ООН заклав підвалини сучасного міжнародного правопорядку, держави взяли на себе зобов'язання будувати міжнародні відносини з урахуванням основних принципів міжнародного права, серед яких, зокрема, принцип територіальної цілісності. Визнання цього принципу на універсальному рівні стало свідченням того, що міжнародна спільнота зрештою усвідомила важливість гарантування недоторканності державної території як одного з ключових факторів у справі підтримання міжнародного миру та безпеки.

Територіальна цілісність та політична незалежність є категоріями, що сьогодні покладені в основу існуючої міжнародної системи, а Статут ООН проголошує, що держави – члени міжнародного співтовариства повинні «утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або використання сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави» [7]. Водночас Статут ООН не запровадив системи гарантування територіальної цілісності на рівні міжнародного співтовариства. Незважаючи на те, що було створено систему колективної безпеки, центром якої стала Рада Безпеки ООН, її ефективність часто нівелюється правом вето постійних членів.

Протягом останніх десятиліть, багато держав розпалися та зникли з політичної карти світу. І навіть незважаючи на це, міжнародне співтовариство залишилося байдужим до ситуацій, що стосувалися окремих його членів. Така реакція відображає ще одну суттєву ваду міжнародного права, а саме недієвість зобов'язань щодо забезпечення захисту держав – членів міжнародного співтовариства. Саме неспроможність забезпечити належний захист територіальної цілісності правовими засобами, перетворила силу на останній засіб держави гарантувати своє виживання. Ситуація, не змінилася навіть із прийняттям Статуту ООН, оскільки його положення передбачають, що самозахист є виключенням із правила про застосування сили.

Розробники Статуту ООН, незважаючи на заборону застосування сили, не виключили потенційної можливості її застосування проти територіальної цілісності та політичної незалежності держав. Існуюча система колективної безпеки є малоефективною та неспроможною захистити територіальну цілісність держав, особливо коли загроза виходить саме від постійних членів Ради Безпеки.

Досягнення міжнародного миру і стабільності неможливе доки міжнародне співтовариство не зможе гарантувати належний захист всім державам. Сьогодні настав час реалізувати мрію Вудро Вільсона про гарантування територіальної цілісності кожної визнаної держави, що встановила демократичний режим і виявляє велику повагу до прав людини.

Мир і стабільність потребують припинення маніпуляцій з концепцією самовизначення, створення нової більш ефективної системи колективної безпеки та забезпечення гарантій територіальної цілісності всім демократичним державам. Наразі ми стаємо свідками переходу до нової парадигми, за якої демократичне самовизначення замінює самовизначення через незалежність.

Список використаних джерел:

1. Shaw M. N. Territory in International Law / M. N. Shaw // Netherlands Yearbook of International Law. – 1982. – Volume 13. – pp. 61 – 91.
2. Anderson B. The new world disorder / B. Anderson // New Left Review. – 1992. – №1/193. – P. 1 – 12.
3. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций / Резолюция 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml
4. Abdelhamid El Ouali Territorial Integrity in a Globalizing World: International Law and States' Quest for Survival / Abdelhamid El Ouali. – Berlin/Heidelberg : Springer, 2012. – XIX, 390 p.
5. Knock T. J. To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order. / Thomas J. Knock. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 381 p.
6. Версальский мирный договор. Полный перевод с французского под редакцией Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. М. : Издание Литиздата НКВД, 1925. – 227 с.
7. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_010

** Алямкін Руслан Володимирович – кандидат юридичних наук, завідувач сектору практики законотворчості зарубіжних країн відділу теорії та практики законотворчої діяльності Інституту законодавства Верховної Ради України.*